

جلسه پنجم:

مفهوم «ابنیه چهاربخشی» (یا چهارصفه) یکی از ویژگی‌های برجسته معماری سنتی ایران، به‌ویژه در مناطق کویری و گرمسیر است. این ساختار، پاسخی هوشمندانه به اقلیم و نیازهای زندگی ایرانی است.

۱. تعریف ابنیه چهاربخشی:

ابنیه چهاربخشی به بناهایی گفته می‌شود که دارای **چهار فضای اصلی (معمولاً ایوان یا اتاق)** هستند که هر کدام در یک سمت یک **فضای مرکزی (معمولاً گنبدخانه یا فضایی مسقف)** قرار گرفته‌اند. این چهار فضا، معمولاً رو به فضای مرکزی باز می‌شوند و دسترسی به آن‌ها از طریق همین فضای مرکزی صورت می‌گیرد.

۲. ریشه در اقلیم و زندگی:

- **سازگاری با اقلیم گرم:** این ساختار بهترین پاسخ به اقلیم‌های گرم و خشک ایران است. فضای مرکزی گنبددار، با استفاده از «اثر دودکش» (تأثیر حرارتی گنبد)، هوای گرم را به سمت بالا هدایت کرده و از طریق «ArchivePath چه‌ها» (بازشوهای بالای ایوان‌ها) خارج می‌کند. این امر باعث خنک شدن نسبی فضا می‌شود.
- **نیازهای زندگی:** چهار ایوان یا فضای جانبی، امکان استفاده از فضا را در ساعات مختلف روز و با جهت‌گیری‌های متفاوت تابش خورشید فراهم می‌کنند. در فصول گرم، ساکنان در ایوان‌های خنک‌تر (معمولاً شمالی یا شرقی) استراحت می‌کنند و در فصول سرد، از ایوان‌های رو به آفتاب (معمولاً جنوبی) بهره می‌برند.
- **پیوستگی فضایی:** این طراحی، بر خلاف فضاهای کاملاً مجزا، نوعی پیوستگی و انعطاف‌پذیری فضایی ایجاد می‌کند.

۳. کاربردها:

این ساختار در انواع مختلف ابنیه دیده می‌شود:

- **مساجد:** بسیاری از مساجد ایرانی، به‌ویژه مساجد جامع و تک‌منبری‌ها، دارای طرح چهاربخشی هستند. فضای مرکزی، «گنبدخانه» یا «شبستان مرکزی» است و چهار ایوان اطراف، فضاهای نماز یا استراحت را فراهم می‌کنند. (مثال: مسجد جامع فهرج یزد، مسجد جامع اردکان)
- **خانه‌ها:** در خانه‌های سنتی مناطق گرمسیر، حیاط مرکزی با چهار ایوان اطراف، نماد زندگی خانوادگی و تعامل در دل اقلیم خشک است. (مثال: خانه عامری‌ها در کاشان، تا حدودی)
- **کاروانسراها:** برخی کاروانسراها، به‌ویژه بخش اقامت چارواداران (اصطبل‌ها یا اتاق‌های خدمه)، ممکن است ساختار چهاربخشی داشته باشند.
- **مدارس علمیه:** فضاهای اصلی تدریس یا استراحت طلاب در مدارس علمیه نیز گاهی از این الگو پیروی می‌کنند.

۴. اجزای کلیدی:

- **گنبدخانه (یا فضای مرکزی):** قلب بنا که معمولاً مرتفع‌تر و با تزئینات بیشتری همراه است.
- **ایوان‌ها (یا صفه‌ها):** فضاهای جانبی که رو به گنبدخانه باز می‌شوند.
- **ArchivePath چه‌ها (یا روزن‌ها):** بازشوهایی در بخش فوقانی ایوان‌ها یا دیوارهای گنبدخانه برای خروج هوای گرم.

- **طاق‌ها و قوس‌ها:** برای پوشش دهانه ایوان‌ها و گنبدخانه.
-

مثال‌های برجسته:

- **مسجد جامع فهرج (یزد):** یکی از قدیمی‌ترین نمونه‌هاست که بخش مرکزی آن با سقفی که گنبد کوچکی بر روی چهار ستون دارد، عمل می‌کند و چهار فضای اطراف، نقش شبستان را ایفا می‌کنند.
 - **مسجد جامع اردکان (یزد):** نمونه‌ای دیگر از مسجد چهاربخشی با ایوان‌های بلند و پرابهت.
 - **مجموعه گنبد قابوس:** اگرچه هدف اصلی آن مقبره است، اما ساختار هشت‌ضلعی قاعده و گنبد مخروطی آن، که چهار ایوان ورودی عظیم دارد، یادآور این اصل چهاربخشی در مقیاسی باشکوه است.
-

نکات تکمیلی برای جزوه:

- «چهاربخشی» اغلب در **سبک معماری رازی** (سده‌های میانی اسلامی) و **سبک معماری آذری** (به‌ویژه در شمال غرب ایران) بیشتر دیده می‌شود، اما ریشه‌های آن به معماری پیش از اسلام نیز برمی‌گردد (مانند کاخ‌های ساسانی).
- این الگو، از نظر **نیارش** (سازه‌ای)، نوعی تعادل بین نیروهای وارده از چهار طرف و گنبد مرکزی ایجاد می‌کند.